



Л. В. Шала
аспірант Львівського державного
університету внутрішніх справ

УДК 347.23

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Розглядаються та аналізуються існуючі у правовій доктрині теорії права власності, виявлення у них спільних та відмінних рис, визначення можливих напрямків вдосконалення інституту права власності у національному законодавстві України, а також вплив теорій походження права власності на формування цього інституту права.

Рассматриваются и анализируются существующие в правовой доктрине теории права собственности, выявления у них общих и отличных черт, определения возможных направлений совершенствования института права собственности в национальном законодательстве Украины, а также влияние теорий происхождения права собственности на формирование этого института права.

Current legal doctrine theories of the right of ownership, the revelation of their common and divergent features, elucidation of possible trends of improvement of the institution of ownership right in national legislation of Ukraine, and the influence of the theories of origin of the ownership right on the establishment of this institution of law are considered and analyzed.

Інститут права приватної власності є важливою правовою формою, яка є головною і надійною основою забезпечення різноманітних матеріальних і духовних потреб громадян. Трансформація цього інституту в умовах переходу до ринкової економіки на основі нового Цивільного кодексу поставила ряд нових теоретичних і практичних питань, зокрема, щодо юридичних підстав виникнення права приватної власності.

Важливість наукової розробки питань щодо значення та ролі права приватної власності обумовлена процесами інтеграції нашої держави до європейського та світового співтовариства і необхідністю дослідження як розроблених наукових теорій, так і врахування позитивного зарубіжного досвіду в цих питаннях. Потреба у вивченні теорій походження права приватної власності зумовлена тим, що зазначені теоретичні напрацювання є основою для розвитку цього інституту права.

Тому у даній статті поставлено за мету проаналізувати існуючі теорії походження права власності, виявити у них спільні та відмінні риси, що дасть змогу визначити можливі напрями вдосконалення цього інституту права у національному законодавстві.

Науковою базою дослідження є праці як вчених дореволюційного і радянського періоду, так і сучасної України та зарубіжжя у галузях теорії держави і права, цивільного і цивільного процесуального права. Зокрема, праці М. М. Агаркова, Ч. Н. Азімова, М. І. Брагінського, А. В. Венедиктова, В. В. Вітрянського, І. П. Грешнікова, І. О. Дзери, О. В. Дзери, М. В. Домашенка, О. С. Йоффе, В. П. Камишанського, О. А. Красавчикова, Н. С. Кузнецової, М. І. Кулагіна, В. В. Луця, О. І. Масляєва, Д. І. Мейера, О. О. Підпригори, О. А. Пупкіна, З. В. Ромовської, А. П. Сергєєва, О. Ф. Скакуна, К. І. Скловського, О. М. Соловйова, Є. А. Суханова, В. А. Тархова, Ю. К. Толстого, Р. С. Халфіної, Я. М. Шевченка, Г. Ф. Шершеневича, Р. Б. Шишки та ін.

Теорії походження власності мали важливе значення для становлення та розвитку цього правового інституту не лише у період їх зародження, а й залишаються вагомим підґрунтям у сучасних наукових поглядах. Їх розгляд необхідно розпочати з *теологічної*

© Шала Л. В., 2009.



теорії, яка панувала в період середньовіччя. Виникнення власності, як і будь-яка інша сфера тогочасної людської діяльності пов'язувалося виключно з Богом.

Бог виступав першопричиною, творцем, який наділяв власністю одних осіб та позбавляв інших. Її кількість та розміри залежали перш за все від сили віри в Бога. Повне і беззастережне служіння Богові виступало необхідною умовою отримання власності вважається Фома Аквінський. У його працях немає окремого вчення про власність та її походження, але це питання прослідковується при обґрунтуванні та філософському поясненні інших категорій та понять. Фома Аквінський будь-яку діяльність людини, держави, пов'язував з діяльністю Бога, і свідченням цьому є його думка про те, що Бог є першопричиною всього, у тому числі людського буття та людських дій [1, с. 438].

Цілком можливо, що за часів розробки цієї теорії вона мала актуальність і могла пояснити певну потребу в обґрунтуванні феномену власності. Але в умовах сьогодення вона втратила значення і може розглядатися лише як елемент історичного вчення про власність.

Наступною теорією походження права власності є *трудова теорія*, прихильниками якої були такі видатні вчені, як: Дж. Локк, Вольтер, А. Сміт, І. А. Гельсінґер. Саме вони дали їй змістовне обґрунтування, через що зазначена теорія набула поширення. Суть цієї теорії полягає у тому, що лише праця людини є основою набуття власності. Чим більше людина працює, тим більше власності вона отримує. Підвищення продуктивності праці, застосування машин та механізмів призводить до того, що особа не лише примножує свою власність, а й переходить від безпосереднього виробника матеріальних благ до управителя, менеджера, який контролює працю вже інших осіб.

Обґрунтування походження власності у Джона Локка здійснюється крізь призму розробленої ним "договірної теорії походження держави", відповідно до якої держава є результатом спільної домовленості, що зумовлює перехід від природного стану людей до громадянського. Метою діяльності держави повинна бути охорона власності, яку Локк розглядає як результат особистої праці людей. Сукупність основних прав людини цієї вченні зводиться до права власності, яке дає особі свободу та незалежність. Власність невідокремлена від праці та є невід'ємним атрибутом природної людини, яка змушена задовольняти, перш за все, свої основні потреби, без яких неможливе її існування. Всі люди мають рівні можливості в отриманні власності, але така рівність зовсім не призводить до зрівняння, а означає те, що різна кількість власності у людей пов'язана з їхніми талантами та можливостями, бажанням та вмінням працювати.

Визначаючи місце власників в державі та суспільстві Локк розглядав цю групу як основу суспільного життя держави, яка найбільше зацікавлена в переході до громадянського стану. Така потреба була зумовлена диференціацією власності, розчепленням природного стану і потребою в безпеці. Власність, як стан привласнення майнових благ, передує державі і становить реалізацію природного права. В розробці трудової теорії Джон Локк надав домінуюче значення приватній власності, яка не зводиться до речей чи суми матеріальних благ, а є цілісністю, яка поєднує в собі одночасно життя, волю і майно людини, яка "обладає властю ... охораняє свою собственность, т. е. жизнь, свободу и имущество" [2, с. 63-65].

Прихильником трудової теорії власності був І. А. Гельсінґер, який говорив, що "тело человека есть вещь, находящимся среди других вещей и нуждающаяся в них. Для того чтоб жить, человек должен заниматься этими вещами, приспособлять их к своим потребностям, посвящать им свое время, отдавать им свой труд (телесно-мускульный, нервно-душевный и созерцательно-духовный), совершенствовать их, вкладывать в них себя и свои ценности" [3, с. 123].

Важливе значення в філософському та правовому обґрунтуванні власності має *договірна (мінова) теорія* власності. Цілком справедливо її основоположником та найбільш яскравим представником вважають Г. В. Гегеля.

Здійснюючи обґрунтування власності, Г. В. Гегель висловлював думку, що "исходной точкой права является воля, которая свободна; так что свобода составляет ее субстанцию и определение, и система права есть царство осуществления свободы" [4, с. 67]. Продовжуючи свою думку, вчений зазначає: "чтоб не остаться абстрактной, свободная воля должна прежде всего дать себе наличное бытие, и первым существенным материалом этого бытия суть вещи, другими словами внешние предметы. Этот первый вид свободы есть тот, который мы узнаем как собственность" [4, с. 94].



Виникнення права власності зумовлено його зв'язком із зовнішніми предметами, які протиставлені волі суб'єкта. Проявляючи зовнішню сферу своєї свободи, власність виступає нічим іншим як “помещением воли в вещь” [4, с. 103]. Гегель говорив, що до вкладення особою в річ своєї волі остання є залежною, безликою та безправною, і знаходиться поза розумною діяльністю людини, вона знаходиться поза правом.

Здійснюючи вивчення категорії власності, Гегель робить розмежування володіння та власності. Володіння виступає зовнішнім актом, який є необхідним для реалізації власності. Заволодіння є тим актом, коли безгосподарний стан речі призводить до господарювання нею, що означає “предвосхищаемое отношение к другим” [4, с. 109]. При заволодінні особа виявляючи волю встановлює зв'язок з іншими суб'єктами, через що суб'єктивність відношення до речі переходить в об'єктивність.

У Гегеля договір як взаємодія волі протилежних суб'єктів створює право власності, яке до цієї взаємодії ще не розгорнулося та не існує. Це свідчить про те, що вчений власність пов'язує виключно з обміном та договором як способом реалізації обміну.

Цей вчений розглядає договір як опосередковану форму власності. “Лицо, отличая себя от себя, относится к другому лицу, и оба обладают друг для друга наличным бытием только как собственники. Их в себе сущее тождество получает существование посредством перехода собственности одного собственника в собственность другого, при наличии общей воли и сохранения их права — в договоре” [4, с. 99].

Така роль договору обумовлювалася тим, що особи, які його укладали, визнають один одного власниками і цей момент визнання в договорі передбачався.

К. І. Скловський, аналізуючи вчення Гегеля та розглядаючи договір як форму власності, у якому власність проявляється як беззаперечна та досконала, протиставляється договору захоплення, який завжди певною мірою невизначений та недосконалий [5, с. 47]. Ним також дається тлумачення терміну “договір”, який фігурує в міновій теорії, під яким слід розуміти “не конкретный гражданский договор, а вообще волевые отношения всех субъектов рынка друг к другу, — отношения, сутью которых является взаимное признание другого абсолютным собственником его имущества как предпосылка вступления с ним в отношения обмена (ведь невозможно же меняться с тем, кого я не считаю собственником)” [5, с. 50].

Договірна теорія власності, враховуючи давність її розроблення, не втратила свого значення і сьогодні, про що свідчить те, що позитивне (писане) право походження власності пов'язується з обміном власниками приналежними їм матеріальними благами, так як “наиболее совершенным доказательством собственности и есть незабываемая цепь сделок по приобретению вещи, а не ее производство ... которое требует усиления договором” [5, с. 49].

Прихильниками цієї теорії були також А. Сміт та С. Пейович. Сміт розглядав суспільство як послідовний ланцюжок взаємних обмінів у сфері цивільного обігу. Власність виступає загальним знаменником, за яким аналізуються як виробничі, так і розподільчі відносини. Об'єктом аналізу прихильників цієї теорії є індивід як складова частина суспільства, який взаємодіє з іншими на ґрунті добровільних, взаємовигідних і переважно двосторонніх контрактів [6, с. 51-52].

Заслугує уваги та розгляду *психологічна теорія* власності. Її основу складає воля та свідомість людини, як чинники, що зумовлюють встановлення та існування зв'язку особи та певного матеріального об'єкта. Ця теорія базується на ставленні осіб до речей (як до власних, так і до чужих).

Представником цієї теорії є вчений-філософ дореволюційної Росії В. Ф. Ерн. Основою існування власності, він вважав психіку людини. “Существующий признак собственности “мое” в противоположность всякому другому вносится не этими внешними условиями, а психическим моментом, “присвоением”, внутренним постановлением предела, границы и препятствий другого”, — зазначав Ерн [3, с. 197]. У даному випадку зовнішні фактори як явища об'єктивної реальності не визначають приналежності речей одним та їх відчуженості іншим. Свідомість та суб'єктивна воля людини — головні чинники, які визначають суб'єктивне ставлення особи до матеріальних благ як до власних, та водночас встановлюють перешкоди на посягання іншої особи. Усвідомлення “свого” та “чужого” примушують поважати і не посягати на власність іншого. В. Ерн свідомість називає життєвим нервом власності, знищення якого призводить до краху останньої. В доказ своїх поглядів філософ власність порівнює з рідиною, яка стримується стінками посудини. “Стенки эти определяют ясность не чем-нибудь внешним, а, как сказано, внутренним психическим моментом” [3, с. 197].



Зазначений вище вислів означає, що власність існує доти, доки людина матеріальні блага вважає своїми та бажає ними володіти. Відсутність усвідомленості приналежності речей і небажання ними володіти призводить до розпорошення власності, яка згідно з наведеним висловлюванням через невинну людську жадібність як рідина усмоктується іншими особами.

Однією з найбільш відомих та опрацьованих є *матеріалістична теорія* власності. Біля витоків розробки цієї теорії були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, через що саме вона за часів існування Радянського Союзу вважалася панівною та отримала всебічний розвиток. Це, в свою чергу, зумовило те, що й на сьогоднішній час більшість вчених при обґрунтуванні походження власності дотримуються саме матеріалістичної теорії, хоча й інші теорії мають вагомий вплив.

Основу матеріалістичної теорії складає постулат, що власність — це історично-зумовлена суспільна форма розподілу (привласнення) матеріальних благ, що відображає суспільно-виробничі зв'язки між людьми в процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання.

Щоб існувати і задовольняти певні потреби, людина повинна працювати і тим самим створювати певні матеріальні та нематеріальні блага. З приводу виготовлених благ людина змушена вступати у певні соціальні зв'язки з іншими індивідами. Через такі відносини здійснюється або нове виробництво благ, або обмін уже існуючих. Ці відносини дуже різноманітні за характером та змістом, що зумовлено різним правовим та майновим становищем суб'єктів і призначенням цих відносин.

В даному випадку відображено ніщо інше, як економічні за змістом суспільні відносини, і саме тому матеріалістична теорія власності розглядає її саме як економічні (фактичні) відносини, що підлягають правовому оформленню. Ці економічні відносини мають подвійний зміст, який проявляється у тому, що вони знаходять свій прояв у відношенні особи до виготовленої речі як до своєї власної, через що власник має можливість самостійно володіти та користуватися нею.

Але відомо, що володіти та користуватися річчю може і особа, яка не є її власником, тому вірно зазначив Ч. Н. Азімов, який зазначив, що ставлення особи до речі як до своєї можливе лише в тому випадку, коли інші особи ставляться до цієї речі як до чужої, а фактичне панування над річчю особи може відбуватися лише при усуненні від такого панування інших осіб, які відповідно ставляться до цього і визнають та відчувають себе сторонніми відносно цієї речі [7, с. 193]. Звідси визначається другий аспект економічних відносин власності, відповідно до якого відносини власності є відносинами між людьми щодо речей, у яких всі інші особи, які не є власниками визнають приналежність речі конкретній особі (власнику) і одночасно відносяться до тієї ж речі як до чужої, через що змушені утримуватися від посягання на річ та не заважати власнику вільно володіти, користуватися та розпоряджатися нею.

Економічні відносини власності для їх стабільності та непорушності закріплюються правом як всезагальним нормативним регулятором суспільних відносин і таким чином правова форма відносин власності визначається їх економічним змістом [8, с. 477].

У економічному змісті власність з однієї сторони — це благо, яке виражається в тому, що присвоєна річ здатна задовольняти власні потреби суб'єкта; обмінюватися та задовольняти потреби інших, що супроводжується позитивним економічним змістом для власника; застосовуватися у виробництві і присвоєнні нових матеріальних та нематеріальних благ. Але водночас володіння покладає на власника і тягар утримання майна, який виражається в необхідності постійного підтримання належного стану об'єктів власності, їх охорони та ремонту, необхідності відповідати за боргами, якими обтяжене майно, сплачувати податки та збори, і врешті решт — не посягати на майно інших власників та своїм володінням не заважати здійснювати ними права власності.

Отже, відповідно до матеріалістичної теорії *власність — це відносини між людьми щодо панування певними матеріальними благами, які знаходять своє вираження у ставленні особи до належних їй благ як до своїх, їх відчуженості від інших, що дає власнику можливість панувати над приналежним майном та поєднується з необхідністю несення тягара власності.*

До матеріалістичної теорії певною мірою подібна соціально-аксіологічна теорія власності, яка була розроблена М. М. Алексеевим. Ця теорія спирається на думку, що "собственность есть социальным явлением ... в том глубоком смысле, что понятие собственности логически включает предположение определенной социальной связи, без которой о собственности нельзя мыслить вообще" [3, с. 360]. М. М. Алексеев зробив



припущення про те, що об'єктами власності можуть бути не всі речі, а лише ті з них, які в природі є обмеженими.

У підтвердження цього висновку автор наводить первинні способи набуття власності — окупація (захоплення) предмета та обробка (затрачена людська праця). Окупація, як боротьба за речі, можлива у випадку їх дефіцитності, і така рідкість становить основу інтересу до власності. До здобутої речі одразу застосовується праця, і саме захоплення та праця, на думку М. М. Алексеєва, у праві народу були першими титулами власності [3, с. 353].

Однак особа, яка заволоділа річчю, не є відокремленою від суспільства, а знаходиться з його членами в певних взаємодії (взаємовідносинах), і саме такими є всезагальні (абсолютні) відносини, які являють собою суспільні зв'язки, що об'єднують всіх взагалі і передбачають суспільне ціле [3, с. 358]. Саме як типовий приклад всезагальних правовідносин автор визначає власність як соціальні відносини всезагальної природи, — обставину, яка входить в сутність власності, але далеко не завжди досягає свідомості людей.

Таким чином, М. М. Алексеєв зазначає: “собственность есть такое отношение между людьми, при котором праву собственности на господство и распоряжение над встречающимися в ограниченности и не принадлежащим к высшим ценностям предметам соответствует обязанность других людей терпеть власть собственника в ее определенных проявлениях” [3, с. 361].

Отже, теорії походження права власності мали важливе значення для розвитку цього інституту права, встановили його особливості та призначення, визначили його зміст. Різноманітність таких теорій вказує лише на одне, що це складне та неординарне явище, яке має надзвичайно важливе значення для нормального функціонування будь-якого суспільства.

Зміст права власності, розкритий у розглянутих теоріях, визначає його як сукупність прав та обов'язків щодо здійснення цього суб'єктивного права. Тому історично склалося, що у правовій думці XIX-XX ст. зміст права власності в основному зводився до повноважень щодо володіння, користування та розпоряджання майном.

Ця тріада з моменту відображення її у 1832 р. в Зводі законів Російської Імперії та розробки її теоретичного обґрунтування М. М. Сперанським вважається класичною. Але зрозуміло, що такою тріадою зміст права власності не вичерпується, адже ще древні римляни в *jus civile* розрізняли п'ять повноважень власника, до яких відносили право володіння (*jus possessioni*), право користування (*jus utendi*), право розпоряджання річчю (*jus obutendi*), право отримання плодів та доходів від її використання (*jus fructu*) та право захисту (*jus vindicandi*).

Але, незважаючи на це, переважна більшість науковців України у визначенні власності та права власності зупиняються на “золотій тріаді” у розумінні цього права як єдиного, неподільного, а не структурованого права володіння, користування та розпоряджання власністю. Окрім цього, на охороні цих тверджень стоїть ст. 317 ЦК України, яка чітко зазначає, що власникові належить право володіння, користування та розпоряджання своїм майном.

Список використаних джерел

1. Нерсесянц В. С. Философия права : Учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. — М. : Изд. Группа Инфра-М ; Норма, 1997. — 652 с.
2. Локк Дж. Избранные философские произведения : В 2 т. / Джон Локк. — М. : Знание, 1988. — Т. 2. — 485 с.
3. Исупов К. Русская философия собственности XV-XX вв. / К. Исупов, И. Савкин. — СПб. : СП Ганза, 1993. — 512 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Авт. вст. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. / Г. В. Ф. Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 524 с.
5. Собственность в гражданском праве : Учебн.-практ. пособ. / К. И. Скловский. — 2-е изд. — М. : Дело, 2000. — 512 с.
6. Домашенко М. В. Власність і право власності : Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / М. В. Домашенко, В. Є. Рубаник. — Х. : Факт, 2002. — 550 с.
7. Цивільне право України : Частина перша : підруч. [для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти] / Ч. Н. Азімов, М. М. Сібільов, В. І. Борисова та ін. ; За ред. Ч. Н. Азімова, С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. — Х. : Право, 2000. — 368 с.



8. Гражданское право : В 2 т. : [учебник] / Отв. ред. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и дополн. — М. : БЕК, 1998. — Том 1. — 816 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 11 від 15 червня 2009 року)*

Надійшла до редакції 01.06.2009
Рекомендована до друку 01.12.2009

